

Туркий тилларда олмош суз туркуми

(Узбек ва киргиз тиллари мисолида)

Маълумки, бошка тиллар каби узбек ва киргиз тилларида олмошлар от, сифат, сон, равиш урнида келувчи сузлардир.

«Олмошлар конкрет маъно билан умум - мавхум (абстракт) маънонинг алмашилиб кулланишини характерловчи сузлардир».[1] «Ат атоочтун негизги мцнөздщц өзгөчөлщц - мааниси абстракттулугу жана жалпылыгы».[2]

Узбек тилида олмош – алмашиш маъносини беради, яъни бошка туркум суз урнида келади, киргиз тилида хам предмет өки унинг белгиларини атамай уларни курсатадиган суз хисобланиб, куйидаги тупларга булади:

Кишилик олмошлари (жактама ат атооч)

Курсатиш олмошлари (шилтеме)

Сурок олмошлари (сурама)

Булишсизлик олмошлари (тангыч)

Белгилаш олмошлари (аныктама)

Гумон олмошлари (белгисиз)

Демак, киргиз тилида олмошларнинг олти тури мавжуд экан.

Узбек тилида юкорида кайд этилган олмошлардан ташкари узлик олмош тури ажратилади (узлик олмоши) ва алохида тур катори тахлил килинади; киргиз тилида эса узлик олмоши алохида тур катори олинмайди – улар белгилаш олмошларининг бир кисми булиб тахлил килинади. (Бу хакида белгилаш олмошлари булимида фикр алмашамиз).

Киргиз ва узбек тилларида олмошлар турланади. Киргиз тилида олмошлар оддий ва мураккаб турланишга эга.

Олмош суз туркумидаги ухшашлик ва факларини аниклаш мақсадида биз икки тилдаги олмошларни турлари буйича куриб чикишини лозим топдик.

Кишилик олмошлари

Бу олмошлар кишини англатадиган сузлар урнида ишлатилиб, соф кишилик олмошлари ва кишилик – курсатиш олмошларига булинади: Икки тилда кишилик олмошлари нуткда III шахсдан бирига оид эканлигини билдиради.

	бирлик	куплик	гурухи	
I Узбекча	мен	биз	→	соф кишилик олмошлари
Киргизча	мен	биз	→	
II Узбекча	сен	сиз	→	соф кишилик олмошлари
Киргизча	сен	а) силер б) сиздер	→	
III Узбекча	у	улар	→	кишилик- курсатиш олмошлари
Киргизча	ал	алар	→	

II шахс сен – сиз (бирлик) силер, сиздер (куплик) II шахснинг «сылык» тури деп аталиб, хурмат маъносини билдиради ва бирликда кулланади. Узбек тилида хам II шахс, бирликда – сиз хурмат маъноси англатади. Жадвалдан куришиб турибдики, I, II шахс кишилик олмошлари узбек тилида хам бир хил (II шахснинг кушимчаларини хисобга олмаганда) сузлар билан ифодаланган.

III шахсда бироз фарк бор. У –лар – ал– алар. Икки тилда хам кишилик олмошлари турланади. Киргиз тилида кишилик олмошлари 2 хил - оддий ва мураккаб усулда турланади.

Оддий турланишда айрим кишилик олмошлари асосида узгариш руй бермайди.

Киргиз ва узбек тилларидаги кишилик олмошларида умумийлик ва хусусийлик куйидаги таснифда кузга яккол ташланади:

Икки (оддий, мураккаб) турланишни киөслаймиз:

- Оддий турланишда 2 тилда хам асосда хеч кандай фонетик - морфологик узгариш йук.

- Мураккаб турланишда охангдошлик конун - коидасига кура киргиз тилида караткич (илик) келишигида (-ын, -ин): жуналиш (барыш) келишигида (-а): тушум (табыш келишигида (-ы, -и) келишик кушимчалари узгаришга учрайди.[3]

Узбек тилида ҳам караткич (- н), тушум (-н) келишиклари аффикси тушиб қолади. Олим Ш. Рахматуллаев узининг рисоласида юкоридаги фикрга карши чиқади: «Узбек тилида мен, сен олмошларига караткич ва тушум келишиklarининг аффикси кушилганида қатор келган – икки н – товушидан бири тушиб қолади деган изох мавжуд... Аслида эса ҳеч қандай товуш тушиши воқе бўлмайди, балки бу ерда караткич ва тушум келишиklarининг аффикси – инг, -и шаклида кушилади».[4]

Шунингдек, олим «... у олмошига жуналиш, чиқиш, урин келишиklarининг аффикси кушилганда – ун шаклида бўлади... аслида эса -н товуши узбек тилида асоснинг узиники: -ул -ун. Куринадики, асос таркибидаги -л товуши -н товушига алмашган, холос. Бу товуш асли фақат бош келишиқда қатнашмайди, бошқа барча келишиқларда қатнашади...» деб таъқидлаши ҳозирги киргиз адабий тилидаги кишилиқ олмошларининг мураккаб турланиши ҳақида И.Абдувалиев, Т.Садиковлар таснифига мос келади.

Бу олмошлар ҳақида қуйидагича ҳулосага келамиз:

-Кишилиқ олмошлари нутқда III шахсдан бирига оид эканлигини билдиради. Икки тилда ҳам кишилиқ олмошлари турланади.

-Узбек тилида киргиз тилидан фарқли уларок турланишнинг оддий ёки мураккаб эканлигини ажратилмайди. Холбуки, киргиз тили сингари узбек тилида ҳам олмошлар турланганда асосда ва кушимчаларда айрим узгаришлар руй беради.

-Киргиз тилидаги сингари узбек тилида ҳам кишилиқ олмошларида ҳурмат маъноси қулланади: сен – сиз, ёки аксинча, II шахс бирлик олмоши қуплик аффикси билан ишлатилиши мумкин (сен -лар), бунда қупчиликни сенлаш маъноси ифодаланади.

Кейинги ҳолат киргиз тилида учрамайди.

-Кишилиқ олмошлари икки тилда сон ва ёзилиш жиҳатидан бир хил қурсаткичга эга.

-Кишилиқ олмошлари иққала тилда ҳам соф кишилиқ олмошларига ва кишилиқ қурсатиш олмошларига бўлинади.

Қурсатиш олмошлари

Киргиз тилида қуйидаги олмошлар қурсатиш олмошлари ҳисобланади: *бу – бўл, ушу – ушул, ошо – ошол, тиги – тигил, тетиги, тээтигил*. Бу олмошларга узбек тилида муқобиллари: *бу – бу, ал – у, шу, ошо –уша, тиги – анави: тетиги ва тээтигил олмошига муқобил* олмошлар узбек тилида мавжуд эмас.

Киргиз тилида қурсатиш олмошларининг нутқда тулик ёки қиска шаклда келиши қурсатиш олмошларининг характерли хусусиятларидир. Қурсатиш олмошлари макон ҳамда вақт тушунчалари маъноси билдирган икки қомпонент асосида уюшилади.

Икки тилда ҳам қурсатиш олмошлари деярли бир хил синтактик вазифаларни бажаради: *Тороқул райондо иштейт, демек ошонун қаты биринчи келиши қерак эле* (ошонун-аниқловчи). *Турақул районда ишлайди, демек ушанинг қати биринчи келиши қерак эди* (ушанинг – аниқловчи).

Қурсатиш олмошлар ичида тигил, тээтигил олмошлари бошқа қурсатиш олмошларидан фарқ қилади: улар сузловчидан йирок, лекин қузга қуриниб турган нарқани қурсатиш учун қулланади. Буларнинг асоси тигил (анави) бўлиб – тээ – ҳамда – те – аффиксларни масофани янада узокрок эканлигини қурсатиш, билдириш, таъқидлаш учун ҳизмат қилади (узбек тилида бундай маъно изохловчи аффикслар йук).

Тиги қителти узатып қойчу!...

Анави қитобни бер.

Тетиги айылда қарындашым жашайт.

Анави қишлоқда синлим яшайди.

Тээтигил тоонун артында намаз таши бар.

Анови тоғнинг ортида номоз тоши бор.

Айрим вақтларда «тетигил» олмоши урнида – «береги» сузи қулланилиши қузатилади.

Киргиз тилида қурсатиш олмошлар қуйидагича турланади:

1. Ушалар - ошолор

анавилар - тигилер

Жондомолор

Бош – атооч ушалар - ошолор аनावилар - тигилер
Караткич – илик ушалар – нинг- ошолор - дин аनावилар- нинг - тигилер - дин
Жуналиш - батыш ушалар - га - ошолор - го аनावилар - га - тигилер - ге
Тушум - табыш ушалар – ни - ошолор - ду аनावилар - ни - тигилер - ди
урин - жатыш ушалар - да - ошолор - до аनावилар- да - тигилер - де
Чикиш - чыгыш ушалар – дан - ошолор - дон аनावилар - дан - тигилер - ден

2. Бу - бул

анави - тигил

Бош – атооч бу - бул анави - тигил
Караткич - илик бу - нинг- мун - ун анави - нинг - тигин - ин
Жуналиш - батыш бу - нга - мун - а анавин - га - тигин - е
Тушум - табыш бу - ни - мун - у анави - ни - тиги - ни
урин - жатыш бун - да - мын - да анавин - да - тиги - нде
Чикиш - чыгыш бун - дан- мын - дан анавин – дан - тиги - нден

Биринчи турланишда караткич (илик) келишигида, жуналиш (барыш) келишигида, урин – пайт (жатыш) келишигида, тушум (табыш) келишигида, чикиш (чыгыш) келишигида (хуллас, бош келишикдан ташкари) аффиксларнинг узгаришини кузатамиз.

Иккинчи турланишда:

Биринчи олмош – «бул» («бу» олмоши) – бош келишикдан ташкари колган келишикларда узгариши кузатилади. Асоснинг биринчи товушида б – м: иккинчи товушида у – ы:

учинчи товушида – л – н – г каби узгаришлар руй беряпти. Иккинчи олмош – «ошол» (уша олмоши) бош келишикдан ташкари, колган барча келишикларда узгариши кузатилади.

Асоснинг биринчи, иккинчи, учинчи товушларда узгариш йук. Асоснинг туртинчи товушида – н – г узгариш руй беряпти. Учинчи олмош – тигил («анави» олмоши) бош келишикдан ташкари барча келишикларда узгариб келади. Асоснинг биринчи, иккинчи, учинчи, туртинчи товушларида фонетик узгариш йук. Асоснинг бешинчи товуши – л – «илик» келишигидаги – н: «барыш» келишигида – г товуш булиб алмашмоқда – л – н – н.

Демак, от характеридаги курсатиш олмошлари икки тилда хам турланади. киргиз тилида турланиш оддий ва мураккаб булади.

Сурок олмошлари.

Киргиз тилидаги сурок олмошлари куйидагилар : *ким (ким), нима (эмне - не), кандай (кандай), кайси (кайсы), канча (канча), неча (неча), каөкдан (кайдан), качон (качан), каөкка (кайда). ва б.*

Сурок олмошлари маъно муносабатига кура бир канча турга булинади:

1- туп. *-ким? эмне, не?* – маъно муносабатига кура отга якин булган олмошлар. Бу олмошлар сон, эгалик, келишик, шахсда узгаради. Турланишнинг биринчи – оддий турланиш шаклини олади.

2-туп. Сифат мцнөздщц олмошлар: *кандай, кайси*. Бу олмошлар отлашганда узбек тилидагидай узгаради: *кандайча (кандайча), кайсинисиники (кайсынысыныкы)* каби.

Сифат характеридаги олмошлар узи кулланганда хеч кандай кушимча олмайди:

3- туп. Сон мцнөздщц олмошлар: *канча (канча), неча (неча)*. Узбек тилида хам *канча, неча* олмошлари сон характеридаги олмошлар хисобланиб, бу олмошлар 1) тартиб соннинг – *инчи (ынчы)* кушимчасини олади: *канчанчи (канчанчы), нечанчи (нечанчы)*. Айрим пайтларда келишик кушимчалари билан турланган холатлари хам учрайди:

Канчасини жунатиши керек? (Ч. А.)

Канчасын кетириши керек? (Ч. А.)

2) жамловчи соннинг (*ов*) кушимчасини олади: *канчоо, нечөө*. Узбек тилида бундай куриниш учрамайди.

Окуучулардан канчоосу медициналык текшерещдөн өтщптщр?

Укувчилардан канчаси медицина куригидан утибди?

4- туп. Равиш мщнөздщц олмошлар: каөкда (кайда), каөкдан (кайдан), кани (кана). *Кана* олмоши узбек тилидаги кани олмошининг мукобили булиб бу олмошлар икки тилда хам уринга булган сурок муносабатини билдиради:

Кана, айтчы, качан мектепке бардыъ?

Кани, айтчи, качон мактабга бординг?

Юкорида берилган *кайда* ва *кайдан* олмошларига мукобил олмош узбек тилида мавжуд эмас. Аксинча, узбек тилидаги *нечук* сурок олмошининг киргиз тилида мукобили йук.

Белгилаш олмошлари.

Икки тилда хам белгилаш (киргиз тилида бу олмошлар аныктама деб юритилади) олмошлари мавжуд булиб, киргиз тилида бу олмошлар маъносига кура уч гурухга булинади:

1. Жандама ат атоочтор (жамлаш олмошлари): бщт (хамма), бщтщн (бутун), бщткщл (буткул), бардык (барча), баары (бари).

2. Жектеме ат атоочтор (соф белгилаш олмошлари): ар ким (хар ким), ар нерсе (хар нарса), ар кандай (хар кандай), ар бир (хар бир), ар кайси (хар кайси).

3) Өздщк ат атоочтор (узлик олмошлари).

Киргиз тилида өз (уз) олмоши белгилаш олмошлари каторида келиб, бошка туркумдаги айрим сузларининг ясалишига асос булади ва белгилаш олмошлари орасида эгалик, келишик хамда сон аффикслари билан турланган фаол тури деб кайд этилади:

«Аныктама ат атоочтордун ичинен морфологиялык жагынан өнщккөнщ - өз. Бул атооч жөндөлөт, жак мщчөлөр менен өзгөрөт, көптщк мщчө менен жалганат».¹

Өз (уз) олмоши өлгиз узақдан иборат булса, келишик аффиксларини олмайди. Бу олмош эгалик аффиксларидан кейингина аффикс олиши мумкин.

Икки тилда хам өз (уз) олмоши мустакил келганда турланади: эгалик, келишик аффиксларини олади:

	киргиз	узбек	киргиз	узбек
	Бирлик		куплик	
1- шахс	өзщм	узим	өзщбщз	узимиз
2- шахс	өзщъ	узинг	өзщъщз	узингиз
3 - шахс	өзщ	узи	өздөрщ	узлари

Бош к.	өзщм	өзщъ	өзщ	узим	узинг	узи	
Караткич к.	өзщмдщн	өзщъдщн	өзщнщн		узимнинг	узингнинг	узининг
Жуналиш к.	өзщмө	өзщъө	өзщъщ	узимга	узингга	узига	
Тушум к.	өзщмдщ	өзщъдщ	өзщъщ	узимни	узингни	узини	
Урин пайт к.	өзщмдщ	өзщъдщ	өзщъдщ		узимда	узингда	узида
Чикиш к.	өзщмдщн	өзщъдщн	өзщъщн		узимдан	узингдан	узидан

Турланишини кузатамиз:

1. Атооч (бош) – I – III шахсда 0 курсаткичга эга;

2. Илик (караткич) – киргиз тилида I – II шахсда – д - щъ; III шахсда эса булса- ун; узбек тилида - нинг;

3. Барыш (жуналиш) – киргиз тилида I – III шахсда –ө; узбек тилида – га;

4. Табыш (тушум)- киргиз тилида I – II шахсда – д- у; III шахсда 0 курсаткичига эга; узбек тилида – ни;)

5. Жатыш (урин - пайт) – киргиз тилида III шахсда да тенг – да; узбек тилида – да.

6. Чыгыш (чикиш) келишигида киргиз тилида I – II шахсда – д – өъ, III жакта – өн; узбек тилида – дан аффиксини олиб турланыпти.

Узбек тилида сингари киргиз тилида хам уз (уз) олмоши бош ва иккинчи даражали булак вазифасида кела олиши кузатилади:

Окуянын тереъ бурулушуна өзицм себепчимин. (Ж. Б.)

Вокеанинг бу тарзда тескарига айланишга узим сабабчиман. (Ж. Б.)

Киргиз тилида *бицт, бицтицн, бицткицл* олмошлари отлашмайди, аффикс олмайди. *Бардык (барча)* олмоши эгалик аффикслари билан турлангандан кейингина келишик аффиксини олади. *Баары (бари)* олмоши мураккаб усулда турланади:

Киргиз тилида

Узбек тилида

Бош к.	баары	бари
Караткич к.	баарынын	баримизнинг
Жуналиш к.	баарына	барига
Тушум к.	баарынын	барини
Урин пайт к.	барында	бариди
Чикиш к.	баарынан	баридан

Турланишни кузатамиз. Илик (караткич) ва барыш (жуналиш) келишиги аффиксларининг биринчи ундоши (-нын –ын тарзида), (га –а тарзида) тушиб колган. Табыш (тушум) келишиги аффиксини олганда аффикс 0 курсаткичга эга булади.

Чыгыш (чикиш) келишиги аффиксини олганда эса -д тушиб колади. Куриб турибмизки, *баары* сузининг узбек тилида турланиши оддий турланишдан фарк килади.

Баары, бардыгы сузлари эгалик аффикслари билан тулик турланмайди. I–II шахс бирлик ва III шахс куплик аффиксини олмайди:

Киргизча

Узбекча

Бирлик	куплик	бирлик	куплик
I - барыбыз, бардыгыбыз		-	баримиз, барчамиз
I - баарыгыздар, баардыгыздар		-	барингиз, барчангиз
III - баары, бардыгы		-	бари, барчаси, бариси, барчаси

Гумон олмошлари

Икки тилда хам гумон олмошлари, сурок олмошлари асосида хосил булган. Киргиз тилида гумон олмошлари белгисиз олмошлар деб аталади, икки компонентдан турган суздан иборат; уларнинг бири сурок олмошлари булса (*кандай, кайси* ва бошкалар), иккинчиси *бир* сони хамда *алда* ва *нерсе* сузларидир, масалан: *кээ бир, кайсы бир, кандайдыр бир, алда ким, алда эмне, алда не, бир нерсе, бир неме, бирдеме, бирөө.*

Узбек тилида гумон олмошлари сурок олмошларининг олдидан *алла* морфемаси өки сурок олмошларидан кейин –дир юкламасини кушилишидан хосил булган: *алланима, аллаким, аллакандай, кандайдыр, кайсидир, нимадир.*

Узбек тилидаги *алла* элементи киргиз тилида *алда* сузи билан ифодаланади ва сурок олмошлари билан бирга келиб гумон олмоши ясайди; узбек тилидан фаркли уларок айрим гумон олмошлар ажратиб өзилади.

Өзилиши жихатидан *алда* сузи билан ясалган гумон олмошлари фарк килади. Бошка гумон олмошлари, масалан, *кандайдыр, эмнегедир бирдеме, бирдемке* каби олмошлар узбек тилидагидай кушиб өзилади; *бир* сузи оркали ясалган олмошлар эса алохида өзилади.

Хулоса килиб айтганда юкорида куриб чикканимиз, узбек ва киргиз тилларидаги олмош мавкеи деярли бир хил, фаркли жихатлари булса уларнинг вокеалашувиго боглик деб хисоблаш мумкин.

Адабиётлар

1. Ш. Шоабдурахманов ва бошкалар. Хозирги узбек адабий тили -Т.: 1980 – Б. 280 – 291.
2. Кыргыз тилинин грамматикасы. (Морфология). Жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттерине арналган окуу китеби. –Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1964. - Б. 149 – 150.

3. И. Абдувалиев., Т. Садыков Азыркы кыргыз тили. Морфология. Бишкек. 1997 – Б. 137-138.
4. Давлетов, С. Кудайбергенов Азыркы кыргыз тили. Морфология. –Ф.Мектеп.1980. –Б.131.

* * *